

94:329.12(092)''18/19''

С. Г. Іваницька

ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ РУСОВ У ІНДИВІДУАЛЬНИХ ЗГАДКАХ ТА КОЛЕКТИВНІЙ ПАМ'ЯТІ ПРЕДСТАВНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІБЕРАЛЬНО-НАРОДНИЦЬКОЇ ЕЛІТИ ПОЧАТКУ ХХ СТ.¹

Метою статті є відтворення образу О.О. Русова в індивідуальній та колективній пам'яті представників української ліберально-народницької еліти початку ХХ ст. на підставі публіцистичних, мемуарних та епістолярних джерел. Автор розглядає національну ліберально-народницьку еліту як «уявлену спільноту», що задля формування колективної ідентичності потребувала «винайдення традицій», творила «місця пам'яті», канонізувала «знакові» постаті українського руху.

Ключові слова: О.О. Русов, С. Ф. Русова, П. Я. Стебницький, І. Л. Шраг, Ф. К. Вовк, В. П. Науменко, С.О. Єфремов, О.Г. Лотоцький, Є.Х. Чикаленко, М.С. Грушевський, Д.І. Дорошенко, О.Г. Барвінський, І.І. Петрункевич, меморіальна збірка, ідентичність, пам'ять, еліта

Відомий діяч українського національного руху Олександр Олександрович Русов (5 (17) лютого 1847, м. Київ – 25 вересня (8 жовтня) 1915, м. Саратов) увійшов в історію як статистик, етнограф, фольклорист, видавець празького видання «Кобзаря» Тараса Шевченка. Помітний слід лишив також він у громадському житті Києва, Чернігівщини, Херсонщини, Харківщини, Полтавщини, Петербурга. Народився в сім'ї військового лікаря. Батько Русова виступив особисте дворянство, але нащадки його все ж таки вважалися «обер-офіцерськими дітьми». Згодом й сам О.О. Русов власною працею та талантом здобув вищеназваний статус. Закінчив історик-філологічний факультет університету св. Володимира. Вхід до лав Київської (Старої) громади, згодом – Чернігівської та Петербурзької громад. Був автором більш ніж 240 праць, значна частина з яких (статті з історії, літературознавства, етнографії, рецензії) побачила світ на сторінках часопису «Киевская старина», інші – в газетах «Громадська думка» й «Рада», журналах «Нова громада», «Рідний край», «Світло», «Український вестник», «Українська жизнь», «Степ». Автор ґрунтовного «Описание Черниговской губернии» (2 тт., 1898-1899) та розділу «Статистика» в енциклопедичному виданні «Український народ в его прошлом и настоящем» (СПб., 1916, т. 2, с. 381-406). Залишив згадки про П.Г. Житецького (*Пам'яті П. Житецького // Світло. – 1911. – кн. 7. – С. 32-35*), М.І. Пирогова (*Спогади про Пирогова // Світло. – 1910. – кн. 3. – С. 18-21*), М. В. Лисенка (*Пам'яті М. В. Лисенка // Світло. – 1912. – Кн. 3. – С. 3-6*) та П.П. Чубинського (*Из воспоминаний о П.П. Чубинском // Украинская жизнь. – 1914. – №1. – С. 39-42*). Згодом Сергій Шамрай видрукував у виданні ВУАН його спомини про М.П. Драгоманова (*Уривок споминів Ол. Ол. Русова про М.П. Драгоманова // Україна. – 1926. – Кн. 2-3. – С. 97-99*). У 1908-1915 рр. Русов викладав статистику в Київському комерційному інституті. Здоров'я його на той час підупало, на що він жалівся П.Я. Стебницькому в листі від 11 червня 1915 р., під час свого буття у Вінниці. Помер Русов у Саратові, куди був евакуйований під час Першої світової війни разом із своїм навчальним закладом. Усі витрати на похорон узяв на себе Комерційний інститут. Тіло небіжчика потягом було привезено до Києва і доставлено у Володимирський собор. Поховали О.О. Русова 15 жовтня на старому Байковому кладовищі. На гранітному пам'ятнику, крім звичайного напису й портрета Олександра Олександровича, був викарбований рядок з «Кобзаря» Т.Г. Шевченка: «*Раз добром нагріте серце / Вік не прохолоне*».

Метою статті є відтворення образу О.О. Русова в індивідуальній та колективній пам'яті представників української національної ліберально-народницької еліти початку ХХ ст. на підставі публіцистичних, мемуарних та епістолярних джерел. Завданням дослідження є розгляд української національної ліберально-народницької еліти як «уявленої спільноти», що в процесі формування колективної ідентичності потребувала «винайдення традицій» та творила «місця пам'яті», відчуючи потребу в канонізації, глорифікації та меморіалізації «знакових» постатей українського руху. Зауважимо, що сюжет, обраний до розгляду в межах даної статті, у подібному ракурсі – вивчення на конкретно-історичному матеріалі творення меморіальних «святинь», формування колективної пам'яті певної елітарної групи на межі ХІХ - ХХ ст. - не привертав донині увагу істориків, хоча й становить собою цілком самодостатню й перспективну дослідницьку проблему.

Щодо історіографічного доробку персоналістичного характеру, слід відзначити, - він уже чималий. Так, 1938 р. у Львові вийшов том 5 «Студій з поля суспільних наук і статистики», де Д. Антонович, І. Витанович, М. Добриловський, В. Садовський, Л. Шрамченко опублікували тематичні праці, присвячені Русову, а свої спомини оприлюднили Юрій та Софія Русови й історик Дмитро Дорошенко. Там таки було вміщено складену В. Огоновським «Бібліографію писань О. Русова та про О. Русова». Діяльності й творчій спадщині О.О. Русова приділяється значна увага і в працях сучасних вітчизняних дослідників. Видруковано праці

¹ Підготовку статті було уможливлено за підтримки гранту Канадського інституту українських студій Альбертського університету 2012 р. (з Вічного фонду ім. Михайла і Дарії Ковальських). Також висловлюю подяку канд. історичних наук Т.П. Демченко (Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка) за допомогу в доборі деяких матеріалів для цієї статті.

А.М. Катренка, В.М. Мойсієнка, Б.В. Петрук [1-3], Л.В. Студьонові [4], Н.С. Побірченко [5], О.Я. Рахна [6-10], де освітлюються життєвий шлях, основні напрямки громадської й наукової діяльності О.О. Русова. В працях фахівців інших напрямків розглянуто науковий внесок О.О. Русова в етнологію [11] й статистику [12], описана історія празького видання «Кобзаря» Шевченка [13]. Постає Русова в контексті діяльності Петербурзької громади неодноразово згадується на сторінках монографії В.П. Швидкого, присвяченої Олександрові Гнатовичу Лотоцькому [14, с. 53, 59, 69, 70, 71, 77, 81, 84, 90, 91, 100, 101, 105, 108, 246]. Захищено кандидатську дисертацію [15] Складено цінний біобібліографічний покажчик [16]. Оприлюднена частина його епістолярної спадщини [див.: 16, с. 19-21]. Зокрема, О.Я. Рахно надрукував в «Сіверянському літописі» листи О.О. Русова і П.Я. Стебницького до І.Л. Шрага (1999. – № 2. – С. 142 - 147). В корпусі листів до Михайла Коцюбинського (Т. 4) вміщено тринадцять епістол Русова та його дружини за 1900-1910 рр. [17, с. 79-90]. Чернігівські історики перевидали працю В.П. Науменка «Александр Александрович Русов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины», що вперше вийшла друком в 1916 р. [18], а запорізькі – розвідку О. Рябініна-Скляревського 1920-х рр. про Херсонський гурток Русова (1885-1889) [19].

Як відзначають фахівці, «пошанування, а одночасно – й систематизація інформації щодо життя і творчості О.О. Русова розпочалося невдовзі після його смерті» [16, с. 5]. Незважаючи на складні умови військового часу, в багатьох часописах з'явилися некрологи та посвяти на спомин О.О. Русова. В російських виданнях («Киевская мысль», «Черниговская земская неделя», «Черниговское слово», «Приднепровский край», «Речь», «Русские ведомости», «Исторический вестник», «Русские записки», «Вестник Европы», «Известия Императорского Русского Географического Общества», «Статистический вестник») були опубліковані некрологи й персоналістичні нариси на спомин небіжчика. В Києві цензура не дозволила аналогічних публікацій українською мовою. Як відзначалось у записці про урядові утиски щодо українського слова, «вместо них в газетах появилось пустое место в черной рамке. Затем подобные объявления после долгих хлопот и переговоров с администрацией начали пропускаться, но с условием применения правил русского правописания» [20, арк. 1].

Більшість публікацій, що вийшли з-під пера однодумців Русова невдовзі після його упокоєння, - це тексти біографічного, інколи – мемуарного характеру. В певному сенсі це було своєрідне явище канонізації й глорифікації видатних діячів українського руху, що тільки-но одійшли у вічність. Передусім це були люди старшого віку - «українські шістдесятники», представники славного покоління Антоновича – Кониського – Драгоманова, небуденні особистості, які заклали своєю самовідданою громадською, науковою й літературною працею підстави для творення модерної української нації.

У методологічному аспекті для пояснення цього явища варто взяти за основу теоретичні міркування Б. Андерсена, Е. Гобсбаума, Е. Геллнера щодо специфіки утворення так званих «нових націй». Українська нація, за термінологією Б. Андерсена, є типовою «уявленою спільнотою», тобто, перш ніж її реальні обриси з'явилися в політикумі, вони були інтелектуально витворені в уяві національної еліти [21, с. 262]. Як «уявлену спільноту», що неминуче потребувала для формування своєї ідентичності «винаходу традицій», можна розглядати й українську національну ліберально-народницьку еліту. Яка, до речі, й була головною інтелектуальною силою українського націєтворчого проекту. Процес творення колективної свідомості цієї спільноти вимагав встановлення зв'язку з минулим, ритуалізації, формалізації, універсалізації, можливості спільного переживання певного досвіду. Важливе значення мав факт неодноразовості й повторюваності такого переживання. Й досвід втрати – реальної, тяжкої й незворотної, або уявної, але пережитої з не меншою пристрасстю і розпачем – значною мірою сприяв конструюванню колективної ідентичності конкретної елітарної групи.

В модерній науковій літературі пропонується трактування національної ідентичності як семіотичної системи, властивій певній спільноті, а націоналізму – як схильності членів цієї спільноти зберігати основні зв'язки в системі. С.О. Єкельчик, розглянувши процес конструювання після 1861 р. українофілами, які зумисне і щиро пропагували «безсмертя» «батька Тараса», символів і ритуалів, пов'язаних з могилою Т.Г. Шевченка, відзначає, що «народне ж підґрунтя цього нового культу підготувала... багатовікова традиція вшанування місцевих святих та паломництва до місцевих святинь». Автор слушно звертає увагу на те, що «семіотична система релігійності справді дуже нагадує семіотичну систему національної ідентичності, і творення символів в обох системах відбувається за тими самими законами» [22, с. 63]. Поминальні обряди – ритуали концентрують увагу в соціальній пам'яті на «основоположному наративі» певної спільноти та покликані забезпечити в ній тяглість колективної пам'яті [22, с. 52]. «Акти поминання (вшанування, церемонії) не стільки безпосереднє відображення «реальної» колективної пам'яті, як соціально сконструйований дискурс... Як дійства акти поминання відбивають і колективну пам'ять, якою вона поставала в зображальних практиках минулого, і соціальний та культурний дискурс сучасності про минуле» [22, с. 53]. Дослідник аргументовано доводить, що «з огляду на важливість українських «святинь» для національної ідентичності очевидно, що дотеперішня історіографія не приділяла їм достатньо уваги» [22, с. 53].

Механізм творення таких меморіальних «святинь» пояснюється через теорію колективної пам'яті. Так, за Полем Коннертоном, робота з пригадування і збереження в пам'яті проявляється у різний спосіб, приховано чи явно, і на різних рівнях нашого досвіду/переживання. Світ того, хто сприймає, визначений межами часового сприйняття і є структурованим, це комплекс очікувань, базованих на запам'ятовуванні. Основним же у дослідженнях когнітивної пам'яті є поняття кодування. Але «...дослівне пригадування

зустрічається дуже рідко і не є дуже важливим, пригадування є не стільки явищем репродуктивного порядку, відтворенням, скільки конструюванням. Саме конструювання певного роду «схеми», або кодування, дає нам змогу розрізнити і відтак пригадати... Групи забезпечують індивідуумів своєрідним каркасом, базовими структурами, всередині яких локалізуються спогади групи. І спогади ці локалізуються у спосіб, який нагадує нанесення на карту» [23, с. 22, 38, 65].

Варто також згадати думку французького історика П'єра Нора про те, що «пам'ять - це життя, носіями якої завжди виступають живі соціальні групи, і в цьому сенсі вона знаходиться в процесі постійної еволюції, вона відкрита діалектиці запам'ятовування і амнезії, не звітує собі в своїх послідовних деформаціях, підвладна всім засобам використання і маніпуляціям, здатна на тривалі приховані періоди і раптові поживлення ... Пам'ять - це завжди актуальний феномен, зв'язок з вічним сьогоденням, що переживається... Пам'ять з причин своєї чуттєвої і магічної природи уживається тільки з тими деталями, які їй зручні. Вона живиться туманними, багатоплановими, глобальними і текучими, частковими або символічними спогадами, вона чутлива до всіх трансферів, відображень, заборон або проєкцій... Пам'ять вміщує спогад в священне, історія його звідти виганяє, роблячи його прозаїчним. Пам'ять породжується тією соціальною групою, яку вона згуртовує, ... пам'ять за своєю природою множинна і неподільна, колективна і індивідуальна» [24, с. 19].

Щодо кращого розуміння механізму збереження зафіксованого в пам'яті образу «іншого» й відтворення його на письмі, важливим є наступне зауваження теоретиків «соціології знання» П. Бергера та Т. Лукмана: «Моє минуле в моїй пам'яті, і хоча я не зможу відновити його у всій повноті, однак це більше, ніж інший може сказати про нього. Але це «краще знання» самого себе вимагає рефлексії...Своїх сучасників я сприймаю зовсім по-різному... Мої відносини з іншими не зводяться до відносин лише з партнерами й із сучасниками. Я вступаю також і у відносини з попередниками й спадкоємцями, тими іншими, які жили раніше і які будуть жити після мене в загальній історії мого суспільства» [25, с. 59-60]. Власне кажучи, меморіальні збірники можна розглядати як своєрідну форму зв'язку з «попередниками» й «спадкоємцями». Не випадково складанню цих пам'яток надавали таке велике значення представники української ліберально-народницької еліти. Типовим взірцем подібної свідомо-підсвідомої настанови групи є колективне обговорення проекту збірки пам'яті О. О. Русова. Спеціальний збірник для увічнення його пам'яті ухвалило видати «Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг», секретарем та фактичним керівником якого на той час був П. Я. Стебницький. О. О. Русов був постійним авторів видавництва, а в 1905-1908 рр. – його головою. За рахунок пожертв шанувальників на честь 25-річчя громадської діяльності О. О. Русова було створено видавничий фонд його імені.

В опрацюванні збірки приймали участь провідники Київської (Старої), Петербурзької та Чернігівської громад. Свої матеріали, присвячені Русову, повинні були підготувати й подати до друку у листопаді 1916 р.: Ф. К. Вовк - про перший київський та ранній петербурзький періоди життя Русова, П. Я. Стебницький - про побутування Русова в Петербурзі в 1902-1908 рр., І. Л. Шраг - про перебування О. О. Русова на Чернігівщині. С. Ф. Русова висловила бажання створити біографію Олександра Олександровича. Упорядкування та редагування матеріалів покладалось на голову Київської (Старої) громади В. П. Науменка. Свою частку роботи вчасно й сповна виконали, як виявилось згодом, тільки В. П. Науменко і І. Л. Шраг. Тяжкі обставини воєнного часу, численні професійні та громадські обов'язки, родинно-побутові справи завадили іншим авторам повноцінно реалізувати свої літературні наміри. А далі прийшла Лютнева революція 1917 р. І все ж таки робота над збіркою продовжувалась. Про це свідчать листи представника молоді Петербурзької громади, з 1916 р. – голови «Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг», мовознавця Григорія Костянтиновича Голоскевича на адресу П. Я. Стебницького за липень, листопад та грудень 1917 р. [26, с. 26, 32, 35]. «Збірник О. О. Русова улаштується до друку, - писав він 28 листопада 1917 р. - Гадаю, що в лютому 1918 р. його буде надруковано, а може і раніше. Не знаю, чи підійде до Збірника стаття (окрема, невеличка) про граматику української мови О. О. Русова, яку напише І. Огієнко? Я гадаю, що така стаття може підійти до Збірника» [26, с. 32]. «Збірник Русова до Різдва, на жаль, не зможемо видати. Але до середини лютого доконче потрібно його видати. В Києві видавати книжки дуже тяжко: папір страшенно дорогий, друкарні тутешні завалені роботою, ціни за роботу надто високі. Але все це не повинно, розуміється, нас зупиняти, тим більш що до Збірника Русова... Настали такі страшні часи, що невідомо що і як воно буде. Сумно та й годі!», - повідомляв Г. К. Голоскевич в іншому листі (*датування за змістом – грудень 1917 р.*) [26, с. 35].

Отже, своєчасно й у повному обсязі реалізувати проект колективної меморіальної збірки через різні несприятливі обставини не пощастило. Але в виданні Українського наукового товариства в Києві, головою статистично-економічної секції якого був у 1908 -1915 рр. О. О. Русов, - «Українському науковому збірнику» (М., 1916, вип. 2) – було вміщено редакційну колективну статтю «Пам'яті Олександра Русова». Редакція відзначала, що «О. О. Русов належить до тої течії в українському відродженні, котра скріпила за собою термін «українофільство», але українофіл з нього був чистого типу, себто – небіжчик не був українець з роду, а великорос, але на Вкраїні вирішиши, бачучи коло себе українську стихію, свідомо пішов на службу українському народові, прийняв і засвоїв культурні й політичні традиції його інтелігенції, психічно акліматизувався і під кінець життя своїми звичками, мовою, інтересами, діяльністю був справжнім українцем – чим і різниться він, як особа, від своїх сучасників-українофілів ріжного походження. ... Наукові студії Русова, його практичні й громадські виступи пішли двома шляхами: в результаті бачимо О. Русова, як заслуженого громадського діяча, видатного вченого на полі економічним, і спеціально-статистичним, а також

і етнографічним, почасти філологічним» [27, с. V-VI]. В наступних випусках редакція планувала подати низку статей, присвячених О. О. Русову, й повну бібліографію його наукових та літературних праць.

П. Я. Стебницький вшанував пам'ять О. О. Русова на сторінках журналу «Украинская жизнь» (1915). «Яркое имя человека большой души, кристальной чистоты и высокой чуткости» – з повагою писав він про нього [28, с. 11]. Петро Януарович подав змістовну характеристику життєвого шляху О. О. Русова, як він підкреслював – великороса за походженням, філолога за освітою, – з 1870-х рр. члена Київської (Старої) громади, учасника головних акцій «Південно-Західного відділу Російського Географічного товариства», організатора перших україномовних театральних спектаклів в Києві, редактора й видавця празького видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка, досвідченого популяризатора. «В нем повторилось то же психологическое явление, которое несколько ранее история украинского возрождения видела в другом великороссе – Костомарове; симпатии к Украине на почве близости к ее природе и народу, усиленные чувством протеста против исторических и современных ему несправедливостей внутренней политики, претворили его национальное самосознание и зажгли в нем огонь украинского патриотизма. Этот благородный великоросс по своим взглядам и стремлениям был более глубоким и убежденным украинцем, чем очень многие из лиц коренного украинского происхождения. Слово его никогда не расходилось с делом, а потому, например, в личной и семейной жизни он пользовался исключительно украинским языком» [28, с. 11]. П. Я. Стебницький іменував О. О. Русова «батьком» земської статистики (поряд із В. І. Покровським та П. П. Червинським), звертав увагу на той факт, що нова методика дослідження народного господарства була апробована ним при обстеженні українських етнічних земель – а саме: Чернігівської, Полтавської, Харківської, Херсонської губерній. Згадував спільну із Олександром Олександровичем працю у «Благодійному товаристві видання загальнокорисних і дешевих книг», у комісії Петербурзької Академії наук зі зняття обмежень з українського друкованого слова, в «Союзі автономістів-федералістів» (САФ) для захисту інтересів та координації дій «недержавних народів» імперії, в українських та російських поступових періодичних виданнях.

Особливу увагу звернув П. Я. Стебницький на переслідування О. О. Русова самодержавною владою. Не проминув повз його увагу й факт ігнорування українських аспектів громадської діяльності Русова авторами численних некрологів і поминальних звісток в російських періодичних виданнях. З цього приводу П. Я. Стебницький критично зауважив, що «...мировоззрение Русова, его общественно-политические идеалы, по-видимому, были очень мало известны русскому обществу... В одном из газетных некрологов, посвященных А. А. Русову («Русск[ие] Вед[омости]», № 233), после довольно обстоятельной оценки его заслуг в области статистики его политической окраске отведено буквально полторы строки следующего содержания: «Покойный не был чужд и украинскому движению». Как взволновался бы и огорчился бы Русов, если бы он мог теперь прочесть о себе такой отзыв, после того как его жизнь сгорела в пламени любви к родному краю и труде, вдохновляемом его интересами. Какое же, значит, незначительное место занимает в русском общественном самосознании украинское движение, если даже высокая научная и общественная ценность деятелей, подобных Русову, не вызывает в русском обществе более внимательного отношения к идее, которой такие люди отдают свою душу» [28, с. 14].

Видання збірки пам'яті О. О. Русова було центральною темою листування П. Я. Стебницького та І. Л. Шрага в 1915-1916 рр. В листі до Є. Х. Чикаленка від 17 жовтня 1915 р. П. Я. Стебницький з щирим жалем писав з приводу смерті О. О. Русова: «...Шкода старого, святий чоловік був. Війна своє робить, поспіває обертатись на всі боки, де безпосередньо влучить, а де рикошетом» [29, с. 449]. Згадував він його і в листі від 9 вересня 1916 р., коментуючи стан видання українських книжок у роки Першої світової війни: «Взагалі видавництво начебто скрізь не спинається, – от і в Києві, і в Москві випущено кілька цікавих річей. А от людей – не видно і не знати, чи єсть вони де? Весь час бренть поклик-запитання небіжчика Русова в його передсмертній статті – і нема фактів, щоб давали на те запитання ствердуючу відповідь...» [29, с. 470]. Йшлося про останню статтю О. О. Русова «Єсть ли украинская жизнь?», яка, як свідчать «документи життя», що вийшли із середовища легально-народницької еліти, надзвичайно вразила своїми думками та настроєм старше покоління діячів українського руху [30; 31].

Показово, що саме цю фразу використав як лейтмотив у своїй статті «Зайві сумніви», присвяченій пам'яті О. О. Русова, політичний засланець М. С. Грушевський, який на той час перебував у Казані і не мав жодної упевненості щодо перспектив свого політичного майбутнього. В листі до С. О. Єфремова від 27 листопада 1915 р. Михайло Сергійович писав: «Для «Основи» на руки Андрія Вас[ильовича] [Ніковського. – С. І.] я послав статейку – з приводу смерті Русова; але супроти того, що в Вашім листі пишете, не знаю чи здасться вона для «Основи»; просив би як би не підійшло, вернути мені, то пошлю до «Укр[аїнської] жи[зни]» [32, с. 156]. Своїм образним рядом вражають уже перші рядки тексту великого історика «Як передсмертний крик Остапа в Гоголевій епопеї, пролунали серед нинішньої української тиші кінцеві слова передсмертної статті Олександра Олександровича Русова: «Чи дійсно життя народу завмерло під натиском адміністративних «усмотрений» і неправими виборами до Державної Думи, чи се тільки хвилеве непорозуміння, яке по скінченні війни розв'яжеться і виясниться»? ... Певно, йому, проживши весь сорокалітній антракт українського життя – і на склоні життя діждавшися кращих часів на те, щоб знову їх оплакати; за кордоном, укладавши колись книгу українського живота [їдеться про празьке видання «Кобзаря», яке видає О. О. Русов. – С. І.], перед смертю бачити як наново ще раз виривалися сторінки з золотої книги, як українське слово верталось знову до часів, – здавалося, раз на завсіди пережитих і назад неповоротних, – нелегко було. Нелегко й усім, кого захопила ся хуртовина в старих літах, і боязно йому

подумати, що коли вона затягнеться, не доведеться йому, може, й діждатися ясніших часів. Але хто переживав з українським громадянством, в неустанній спільності його радостей і скорбот, так як покійний, тяжкі передрозсвітні часи, і недовгі весняні повіви, і хвили напружень громадської енергії, що спішила використати відкриті їй можливості, - той не міг впасти в зневіру...» І все ж таки, мудро твердив Грушевський: «Люди смертні, народи вічні» [32, С. 428]. Тому й вважав, що ставити перед собою питання, чи живе і житиме наш народ, чи замерло його життя навіки, - це «даремна робота» [32, С. 428]. Завершував історик своє послання землякам несподівано оптимістично й далекоглядно, як на ті тяжкі часи урядових репресій і заборон українського культурного й політичного життя: «Українське «бути чи не бути» - се монолог для сцени, а не для життя. Людям, несвідомим живої сили українського елемента, ...се може так і здаватися, що...коли, мовляв, обернути справу в сей бік, то, мовляв, бути існувати українство, а коли в той - то не буде. У таких можуть бути сумніви і гадання надвоє. Але живе українське життя давно се питання рішило, запечатало й через нього переступило. Для нього нема вагань і сумнівів, і не повинно їх бути для всіх тих, які з ним. Се ясно» [32, С. 429-430]. На жаль, ця стаття не була свого часу опублікована через закриття владою «Основи» в січні 1916 р. Ї побачила світ лише через вісімдесят років. Статтю вперше видрукував В.М. Заруба в публікації «Одеські матеріали Михайла Грушевського» (Дзвін. - 1994. - № 5. - С. 116-117), а згодом вона з'явилася в часописі «Старожитності» (1995. - № 1-2. - С. 8), з детальною передмовою І.Б. Гирича.

В нарисі «Україна і українство» (1912) М. С. Грушевський посилався на працю Русова «Заняття українців по перепису 1897 р.», яка була опублікована в «Записках Українського наукового товариства в Києві» (1909. - Кн. 5. - С. 97-100). В статті «Чергова справа» (березень 1917 р.) з повагою називав Русова «правдивим віртуозом популяризації».

Деякі публікації, присвячені О. О. Русову, належить голові Старої громади, колишньому редактору часопису «Киевская старина», педагогу Володимиру Павловичу Науменку (1852-1919) [33; 34]. Він виявився одним із перших, хто виважено й детально проаналізував життєвий шлях та різнопланову діяльність О. О. Русова. У статті Науменка «Александр Александрович Русов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины», опублікованій в двох номерах «Украинской жизни» в 1916 р., вміщено також бібліографію праць О. О. Русова, видрукуваних в 1886-1906 рр. у «Киевской старине». Мету своєї праці Науменко сформулював наступним чином: «...мне кажется, что теперь, когда улеглись первые острые впечатления от этой утраты, «Украинская жизнь» обязана подвести хоть беглый, поверхностный итог всему тому, что на протяжении по крайней мере полстолетия было в разных видах сделано, предпринято, а иногда хоть только намечено Александром Александровичем, для его, хотя и не органической родины, Украины, но ставшей для него идейно осознанной родной землей. Не претендуя на полноту собранных мною данных, я только постараюсь дать краткую характеристику А. А. Русова в связи с его украинскими настроениями и изучениями» [18, с. 6]. Він окреслив процес самоідентифікації Русова, виявляючи в ньому типове й особисте: «А. А. Русов, великоросс по происхождению, прошел ту же дорогу претворения, какую немного раньше прошли В. Б. Антонович и Ф. Р. Рильский, покинувшие польские свои родовые традиции и перешедшие в украинство для того, чтобы быть друзьями и слугами того народа, среди которого судьбой определено было им жить и действовать» [18, с. 9].

Щодо особистих рис свого героя, Науменко згадував про Русова «как о человеке нежной, кристально чистой и любящей души, о человеке, готовом всего себя и все свое личное благополучие отдать для того дела, в которое верил и которому поклонялся, - после всего этого нам станет вполне ясным, какой болью в сердце сопровождался его последний вопрос: «есть ли жизнь украинского народа и в чем она проявляется?»... Не дождался покойный Александр Александрович ответа на свой роковой вопрос, как, вероятно, не дождутся его и те немногие уже старые друзья его, которые близки к нему по возрасту, но все же будем верить, что народ, переживший уже много веков во всевозможных тренингах и не утерявший до сих пор своего коллективного национального облика, сохранит его и в будущем, особенно если будет подкрепляем такими искренними и трудовыми силами в культурных слоях своих, какую представлял нам в своей почти полувековой сознательной жизни покойный А. А. Русов» [18, с. 42]. Цей висновок символічним рефреном пролунав згодом в інших згадках та посьятах на честь О. О. Русова.

Крім названих праць, у журналі «Украинская жизнь» були вміщені некрологи, написані відомим діячем українського руху Л. М. Жебуньовим (*Памяти А. А. Русова // 1915. - №10. - С. 17-24*) й письменницею Н. Д. Романович-Ткаченко (*Вечной памяти светлого // 1915. - №10. - С. 15-16; Дни осенние, ненасытные: Венок на могилу К. Паньківського, А. Русова, И. Франка // 1916. - №9. - С. 58-60*), редакційна згадка «Памяти А. А. Русова» (1916. - №6. - С. 67), документальний нарис О. С. Грушевського «Из жизни киевского украинского кружка» (1915. - №11-12. - С. 33-39), в якому була висвітлена діяльність О. О. Русова у Київському товаристві - майбутньому осередку «Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства».

Лідер чернігівських українців, діяч земського та міського самоуправління Ілля Людвигович Шраг написав спогади про чернігівський період буття небіжчика (1876-1879, 1894-1899 рр.) [35, с. 57-64]. Особисто Шраг критично оцінював свої спогади як «уривкові», такі, що «далеко не виявляють всього того, що стосується до чернігівського життя небіжчика», а подають лише «деякі окремі факти», «деякі матеріали для його біографії, яка має, безперечно, величезний інтерес» [35, с. 58]. Мемуарист детально спинився на діяльності О. О. Русова в лавах Чернігівської української громади в 1890-ті рр., де він працював пліч-о-пліч

із Б. Д. Грінченком, М. М. Коцюбинським, В. І. Самійленком, Є. К. Тимченком. Згадав доповідь О. О. Русова як гласного Борзнянського повітового земства 1900 р. «о допущенні в народних школах народного язика», його працю як гласного Чернігівського губернського земства (1898-1900), його роль у впорядкуванні музею ім. В. В. Тарновського та створенні Чернігівської громадської бібліотеки (1877). Відзначав, що «найдіяльнішу участь» у цих справах приймала його дружина – педагог та публіцист Софія Федорівна Русова (уроджена Ліндфорс). Коротко окреслив побутування подружжя Русових на хуторі «Робінзон» (1878) [35, с. 61-62]. Згадав також І. Л. Шраг Петербурзьку (1906 р.) і Київську (1908-1915 рр.) добу життя О. О. Русова. Щодо політичних переконань останнього, зазначав, що той завжди був «гарячий український патріот, в найкращому розумінні цього слова, був демократ і думками і в житті, боронив права всіх пригноблених народів, обстоював всіх покривджених, був переконаний автономіст-федераліст та щирий прихильник вільного самовизначення як окремих народів, так і окремих людей» [35, с. 62]. В листі до І. Л. Шрага від 2 вересня 1916 р. В. П. Науменко писав. «Статтю Вашу про Русова, спасибі Вам велике, теж дістав тепер у Києві, зараз же перечитав її, звичайно, приложив до своєї статті, призначеної для зібрання, бо поки що ні од кого нічого немає. Написав лист з цього приводу до П. Я. Стебницького – будемо разом міркувати, що робити далі» [36, с. 152-153].

Щодо Петербурзької доби життєдіяльності Русова, маємо мемуарні згадки С.О. Єфремова, О.Г. Лотоцького та Д.І. Дорошенка. Так, С.О. Єфремов в своїх споминах «Про дні минулі», торкаючись свого візиту до Петербургу напередодні першої російської революції (грудень 1904 р.), подає таку лаконічну згадку про Русова: «Коли поодинокі люде з громади варті були всякої пошани, то петербурзька громада в цілому мені не сподобалась. Було тут щось од старої київської громади – холоднеча й формалізм, тільки ще більші відповідно до більшої віддалі людей од українського ґрунту. Справами цікавилось небагато людей – двоє-троє, – решта їх держалась громади, здавалося, тільки з традиції, з звички, як держаться клубу, в якому звикли стріватися з давно знайомими та перекинутись у карти». Серед таких симпатичних йому шанованих осіб був і О.О. Русов. «...мій перший дебют у петербурзькій громаді був не вельми вдатний. Плануючи та фантазуючи з Ол[ександром] Ігн[атовичем] [Лотоцьким. – С.І.], надумали ми, що треба було б саме тепер видати російською мовою збірку статтів про Україну, і, трохи розробивши цей план, виступили з ним перед громаду. Солідні громадяне одразу з великим недовір'ям та скепсисом поставились до нашої легковажності, чіплялись до слів, до виразів і нарешті прийняли саму думку, але план доручили розробити І. П. Житецькому як солідній і статечній людині... Додам, що видано було трохи згодом і проект збірки, що мала вийти під редакцією Ол. Русова, але на цьому справа тим разом і стала: події пішли такою шаленою ходою, що ми не встигли свій план до skutku довести, і тільки згодом він одродився в виданні так званої «Української енциклопедії», якої під заголовком «Українській народъ в его прошломъ и настоящемъ» вийшло два томи при участі вже нових людей» [37, с. 568].

В 1915 р. С.О. Єфремов присвятив пам'яті О.О. Русова некролог, помістивши його в одеському часопису «Основа» [38, с. 34-40]. Взагалі ж слід відзначити, що Сергій Олександрович як професійний журналіст чуйно реагував на подібні сумні події в громадському житті. Так, свого часу Єфремов приймав саму безпосередню участь у складанні таких меморіальних збірок, як «Над могилою Б. Грінченка» (К., 1910) та «Чистому серцем» (К., 1912), присвячених пам'яті його найближчих друзів, які внаслідок важкої хвороби передчасно пішли з життя – видатних представників легально-народницької української еліти Борису Дмитровичу Грінченку й Василю Миколайовичу Доманицькому. Й взагалі, як він занотував у потаємному щоденнику 1923-29 рр., «як той Дзвонарь Мордовцева дзвонив я по душах багатьох людей...» С.О. Єфремов також згадав О.О. Русова в своїй «Історії українського письменства», відзначаючи «надзвичайно інтенсивну наукову роботу, що заклала міцні підвалини українознавства», творену в 1870-ті рр. громадською визначних наукових сил (В.Б. Антонович, М.П. Драгоманов, П.Г. Житецький, О.Ф. Кістяківський, К.П. Михальчук, О.О. Русов, П.П. Чубинський та ін.) й сконцентровану навколо проектів «Південно-Західного відділу Російського географічного товариства» [39, с. 461; див.: с. 246, 269].

О. Г. Лотоцький, один із лідерів Петербурзької громади, зізнавався у мемуарах, що «О. О. Русов - одна з найцікавіших постатів, які мені доводилося в життю зустрічати... Жива, рухлива вдача Русових надзвичайно корисна була там, де потрібне було стимулювання громадської енергії. І тим стимулом були вони всюди, де брали участь, - в «Благодійнім Т-ві», в клубі, в редакції «Укр. Вестника», в українських фракціях першої та другої Державних Дум». О. Г. Лотоцький також свідчив, що перебування подружжя Русових у Петербурзі позитивно вплинуло на настрої однодумців-земляків у Північній столиці. «Приїзд Русових до Петербургу не лише оживив, але якимось навіть освіжив життя тутешньої української колонії. Жива, громадянська вдача обох їх якимось притягала до них людей, натурально створювала те, що ставали вони активним осередком громадського життя. Стало живішати і старше громадянство, яке не завше можна було роскочати на якийсь новий, незвиклий крок у громадському поступованню...Що для мене найважливішим було, посвіжівав і П. Я. Стебницький, на якому тяжили впливи статечних представників колонії, взагалі консервативних щодо якої будь української ініціативи» [40, с. 44-45].

Представник молодшої генерації політичного українства, член спочатку Революційної української партії, далі – Української партії соціалістів-федералістів, історик Д.І. Дорошенко з пістетом відтворює образ Русова як «людини дуже спокійної вдачі і уміркованих поглядів. Але йому поліція не давала спокою, вічно підозрюючи в якихсь антиурядових конспірація. ...самому Русову раз у раз заборонено мешкати то в одному, то в другому більшому місті України. Він мусів по черзі покинути Херсон, Харків, Чернігів, де він скрізь організовував статистичні досліді народного побуту й економічного стану» [41, с. 63]. Приїзд Русових

осінню 1902 р. «дуже оживив і освіжив діяльність петербурзької Громади...активізував її працю, особливо в українському видавничому Добродійному товаристві. А найбільше радісно привітала приїзд Русових українська студентська молодь...Вічна молода душею, експансивна, жвава Софія Федорівна й серйозний, похмурий, ніби суворий Олександр Олександрович – на ділі безмежно добрий і кроткий – приваблювали з якоюсь необорною силою молодь, яка їх глибоко шанувала і любила» [41, с. 64].

У Петербурзі (вересень 1902 - вересень 1908 рр.) О.О. Русов очолив статистичний відділ страхової компанії «Наdejда». В громадській сфері - працював у статистичній, селянській та бібліотечній комісіях Вільного економічного товариства, активізував роботу української громади, сприяв «Товариству імені Т.Г. Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Південної Росії, які навчалися у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга». У квітні 1905 р. й до осені 1908 р. О.О. Русов в якості голови очолив «Благодійному товариству видання загальнокорисних і дешевих книг». Вхорив до редколегії першого повного видання творів Т.Г. Шевченка. В період Першої російської революції 1905-1907 рр. реально впливав на діяльність українських фракцій у I і II Державних Думах, публічно пропагував гасло перебудови Російської імперії на федеративних засадах та надання Україні національно-територіальної автономії. Сприяв утворенню Українського політичного клубу в Петербурзі, заснуванню журналу «Украинский Вестник» й газети «Рідна справа - Вісти з Думи».

Високу оцінку світлої особистості О. О. Русова знаходимо в мемуарах Є. Х. Чикаленка, який визнавав його різнобічну обдарованість, громадську активність, гарячий український патріотизм й, головне, «надзвичайно симпатичну вдачу», якою він вславився на всю Україну й за яку всі товариші називали його не інакше, як «Саша-Янгол» [42, с. 147, 471-472, 474]. З сумом сповістив він С.О. Єфремова про смерть Русова в листі від 10 жовтня 1915 р. [43, с. 147].

Цікаві штрихи до загального образу Русова знаходимо у спогадах представника народовського руху в Східній Галичині О.Г. Барвінського, який зафіксував свої враження від співу Олександра Олександровича у супроводі українського композитора Миколи Віталійовича Лисенка. «Гостюючи при різних нагодах в Києві, бував я кождим разом у Лисенка, бо ж его сем'я і хата визначалася щирим українським духом і незвичайною гостинністю. Окрім того зустрічався я з Лисенком під час побиту в Києві на громадських сходинах у пок[і]йного Антоновича, Кониського, Старицького, Вовка-Карачевського... Не забуду сеї хвилі, коли ми зустрінулися, раз під час мого побиту в Києві, у д[октора] Трегубова, а тоді прийшов між іншими також д[октор] Русов (отець) і д[октор] Гамалій, б[увший] редактор «Київської старини». Лисенко сів за фортепяном до акомпаніаменту, а д[октор] Русов (тенор) проспівав Лисенкову композицію до Шевченкових слів: «Мені однаково», а опісля д[октор] Гамалій (баритон) его ж композицію до Шевченкової «Думи» з «Невольника»). Обидві ці композиції були мені дуже добре відомі з наших галицьких концертів («Мені однаково» співав не раз Мишуга, а «Думи» пок[і]йний Н. Вахнянин), чував я також інших співців, як виконували ці пісні і п'яністів, як супроводили їх співови. Однак, такої інтерпретації і супроводу, і самого голосу не чув я в Галичині, а ціле виконане сих творів в дусі самого творця зробило на мене таке до глибини душі трогаюче враженіє, що я его ніколи не забуду» [44, с. 404-405].

Дружина й вірний друг Олександра Олександровича, Софія Федорівна Русова зізнавалась, що на формування її світогляду вирішальний вплив мали дві особи – М.П. Драгоманов та О.О. Русов, відтоді як з моменту знайомства з ним вона «... непомітно для себе самої почала піддаватись його впливам і демократизувалась якось не зокола, а зсередини» [Цит. по: 45, с. 138]. Але змалювання в мемуарах С.Ф. Русової постаті Олександра Олександровича (*Спогади (1861-1879) // За сто літ.-К., 1928. – Т.28. – Кн.2. – С. 135-175; Спогади (1879-1915) // Там само. - К., 1928. - Т.29.-Кн.3. - С. 147-207; окреме видання: Мої спомини. – Львів, 1937. – 280 с.*), зустріч із яким визначила її подальшу долю як видатного діяча українського руху, становить, як здається, окремий сюжет.

Дещо особливими, а в певних аспектах і контрастними, порівняно зі згадками представників української легально-народницької еліти, виглядають мемуарні замальовки відомого земського діяча, голови Центрального комітету кадетської партії Івана Ілліча Петрункевича, що тісно спілкувався з Русовим під час перебування останнього в Чернігівській губ. у 1876-1879 рр. В 1875 р. при Чернігівській губернській земській управі було утворено статистичне бюро для дослідження господарства губернії та визначення підстав справедливого й раціонального оподаткування на користь земства і державної скарбниці. В першу чергу було проведено обстеження Борзенського й Чернігівського повітів. Як свідчив Петрункевич, «черниговская статистика прежде всего отказалась от мысли выполнить задачу кадастра, т. е. дать точный и полный материал для каждого владения... Работая над этим вопросом вместе с одним из авторов статистического описания Черниговской губернии, моим другом Александром Александровичем Русовым, мы не ограничились установлением только средних норм для обложения земли. Мы пошли дальше, исходя из той мысли, что размер владения, т. е. количество земли, изменяет и налогоспособность плательщика; что если величина земельного владения может оплатить только труд владельца и его семьи и не оставляет ему никакого избытка, то и налогоспособность такого участка равна нулю. Поэтому, должен быть установлен минимум не облагаемый налогом и пополняемый установлением прогрессивного увеличения налога вместе с увеличением владения и сообразно с его доходностью. Подробно изложенный план такого обложения вместе с детально разработанным таблицей и отпечатанной в виде брошюры был внесён мною в 1877 году в уездное земское собрание. Для рассмотрения плана собрание пригласило в качестве эксперта А.А. Русова, с которым вместе мы и защищали свое предложение». Зібрання одногослоно затвердило пропозицію щодо оцінки по «дачам», але в наслідок протидії частини гласних виявило коливання щодо підтримки ідеї поступового оподаткування. Але, кінець-кінцем, схема Русова – Петрункевича була

схвалена. Та через протест губернатора справу було перенесено до Сенату, який фактично відмовив у позитивному вирішенні питання. «Вспоминая нашу совместную работу с Александром Александровичем Русовым, я не могу не остановиться и не помянуть его с чувством глубокого уважения, особенно теперь, когда он скончался. Если бы меня просили назвать, не обдумывая, имя самого доброго, безкорыстного и трудолюбивого человека, я назвал бы А.А. Русова, в котором соединялись эти черты в самом активном сочетании. Живой ум, много знаний, бесконечная доброта и гуманность, талантливость и необыкновенная трудоспособность – все это соединялось вполне гармонические и цельно в этом прекрасном человеке и неустанном работнике» [46, с. 87-89].

Залишившись без постійного заробітку, щиро сповідуючи народницькі переконання, бажаючи ближче пізнати селянське життя, О.О. Русов придбав невеличкий хутір (12 десятин) біля с Шаповалівки Борзнянського повіту Чернігівської губернії, дав йому жартівливу назву «Робінзон», оселився там разом із разом із дружиною С.Ф. Русовою (Ліндфорс) й малим сином, та намагався займатися сільським господарством. Саме цей епізод у житті Русова колоритно і з певною мірою скепсису зафіксував у своїх мемуарах І.І. Петрункевич: «Все они, в качестве чистых народников, «сидели» на земле, именно «сидели» на земле, так как их работа была никому не нужна, и менее всего им самим. Мне казалось тогда, что Александр Александрович это понимал и чувствовал, так как ясно видел всю бесцельность и полную ненужность такого «сиденья», но уступал своей жене, настойчивой, чрезвычайно последовательной, энергичной и увлекающейся женщине, которая в качестве народницы должна «сидеть» на земле, как сидит народ, и делать то, что делает народ. А народ, с своей стороны, задавал себе вопрос: для чего это делают господа, когда это им совсем не нужно? И в самом деле: научить мужика хозяйству и земледелию эти бедные народники не могли, так как они во много раз хуже хозяйничали и обрабатывали землю, чем сами крестьяне.

...Хотя хутор Русовых был около 20 верст от меня, но я не раз ездил к ним верхом и наблюдал жизнь людей самых лучших, самых правдивых, никого не обманывавших, веривших в полезность своей жертвы, - и всякий раз уезжал от них в глубоком раздумье, так как не мог усвоить смысл этой жертвы, ненужной бутафории, неестественности положения людей, принимавших иллюзию за действительную жизнь» [46, с. 89-90]. Як бачимо, російський ліберал-прагматик І.І. Петрункевич не поділяв ілюзорно-патріархальні народницькі настрої свого товариша по земсько-статистичній праці, а тому, за його словами, вельми зрадив, коли довідався, що Русов, врешті, залишив свій хутір та повернувся до звичних професійних обов'язків, обійнявши посаду завідуючого статистичним бюро у Чернігові.

Отже, як бачимо, не існувало протиріч у відтворенні образу Русова – особистості у мемуарних свідченнях представників російського і українського ліберально-демократичного середовища. Але, це слід визнати, існувала суттєва різниця в сприйнятті українською й російською стороною українофільсько-народницьких і національно-політичних переконань Русова - громадського діяча.

На межі XIX - XX ст. в умовах прискореної соціально-економічної й політичної модернізації імперського суспільства відбувався інтенсивний процес самоорганізації й консолідації української національної ліберально-народницької еліти. Невід'ємною складовою самоідентифікації останньої як «уявленої спільноти» було конструювання колективної пам'яті, творення традицій, символів, меморіалів. Ці процеси не перервалися й в добу руйнівного лихоліття 1914-1917 рр. Засобами публіцистики, епістолярної комунікації, гуманітарних наук, художньої літератури, згодом - у споминах, меморіальних й ювілейних збірниках, українські інтелектуали творили свій пантеон «героїв», в ментальному й практичному аспектах наполегливо розмежовуючи «свою» та «чужу» ідейну спадщину й у разі необхідності «відвойовуючи» у російського опозиційного руху, у російської імперської культури «своїх» героїв.

Про особу О.О. Русова з пошаною писали, колективно переживаючи потрясіння і біль наглої втрати, представники різних поколінь української легально-народницької еліти. Конструюючи канонічний образ Олександра Александровича, українські автори відзначали його високий інтелект, моральність, працездатність, працелюбність, відданість громадській справі, безкорисливість, іdealізм. (Невипадково зронив П.Я. Стебницький у листі до Є.Х. Чикаленка фразу: «... свяятий чоловік був...»). Більшість авторів наголошувала на свідомому «українофільстві» О.О. Русова, проводячи аналогії з М.І. Костомаровим, В.Б. Антоновичем, Ф.Р. Рильським - особами, що в тій чи іншій формі пережили індивідуальний злам національної ідентичності. Окреслюючи політичний світогляд небіжчика, «творці пам'яті» зазвичай підкреслювали властивий йому український патріотизм, народолюбство, прихильність ідеям демократії, федералізму, лібералізму та свободи самовизначення народів. Врешті-решт із цих принагідних замальовок і пригадувань склався ідеальний образ «українського шістдесятника», який виявився затребуваний і в нову добу «національного відродження» України. Виокремлення українськими інтелектуалами вищезазначеного «концентрату» ідеальних якостей було цілком виправданим і передбачуваним елементом у конструюванні колективної ідентичності своєї спільноти, бо зазначені духовні риси й політичні цінності вважались обов'язковим соціоморальним стандартом для лідера модерної доби «національного відродження». Показово, що генерації 1880-х – 1900-х рр. так само, як і «український шістдесятник» О.О. Русов, заперечували поняття «українофіл» й «малорос» та репрезентували себе перед політичним світом імперії як «національно свідомих українців». З ідейного арсеналу своїх «батьків», реальних та символічних «учителів» у політиці та науці українознавства, й покоління Грушевського – Стебницького - Чикаленка, й покоління Єфремова – Лотоцького – Дорошенка унаслідували віру в поступ, просвітництво, можливість мирних засобів боротьби, й – неодмінно та назавжди - почуття вічного боргу та відповідальності еліти перед рідним народом.

Джерела та література

1. Катренко А.М. Олександр Олександрович Русов: (До 120-річчя з дня народження) // Український історичний журнал. – 1967. – №2. – С.128-132.
2. Катренко А., Мойсієнко В. О.О. Русов: віхи життя та громадсько-політичної діяльності: (До 150-річчя від дня народження) // Історія в школах України. – 1997. – № 2. – С. 51-53.
3. Катренко А.М., Петрук Б.В. О.О.Русов – видатний український вчений і громадський діяч (1847-1915). – К.: Нора-прінт, 1998. – 64 с.
4. Побірченко Н.С. Олександр Олександрович Русов - український громадський діяч, вчений, педагог: короткий життєпис / Н.С. Побірченко. – К. : Педагогічна думка, 1998. – 72 с.
5. Студьонова Л. «Саша Ангел», або життя земського статистика Олександра Русова / Людмила Студьонова // Гарт. – Чернігів. – 1992. – 15 лютого. – С.4.
6. Рахно О. Діяльність Олександра Русова на Півдні України // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: (Зб. ст.). – К., 1999. – Вип. 8. – С. 348-352.
7. Рахно О. Творча спадщина О.О.Русова як джерело для вивчення історії України другої половини XIX – початку XX ст. // Україна, українці, українознавство у XX ст. у джерелах і документах: Зб. наук. праць: У 2 ч. – К., 1999. – Ч. 1. – С. 93-97.
8. Рахно О. Олександр Русов у науковому і громадському житті Чернігівщини [Текст] // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6. – С. 49-61.
9. Рахно О.Я. Наукова і громадсько-політична діяльність О. Русова в Харкові // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2001. – Вип. 4. – С. 129-135.
10. Рахно О. Чернігівські земці (історико-біографічні нариси). – Чернігів: Видавництво «Чернігівські береги», 2009. – 352 с.
11. Скрипник Г. Наукова спадщина О. О. Русова в контексті актуальних проблем української етнології // Народна творчість та етнографія. – 2007. – № 2. – С. 9-13.
12. Мекшун Л.М. Роль О.О. Русова у формуванні чернігівського типу земської статистики // Статистика України. – 2008. – № 3. – С. 103-107.
13. Карєєва І. Г. Олександр Олександрович Русов і видання шевченкового «Кобзаря» 1876 року [Електронний ресурс] / І. Г. Карєєва. – Режим доступу : URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzspp/2009_5/statti/40.html
14. Швидкий В.П. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890–1930-ті рр.) – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2002. – 366 с.
15. Рахно О. Я. Олександр Русов у науковому і громадсько-політичному житті України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Рахно Олександр Якович; Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. - Х., 2003. - 19 с.
16. Олександр Олександрович Русов (1847 – 1915): (Біобібліографічний покажчик) / Склад. і вступ. стаття О.Я. Рахна; Наук. ред. О.Б. Коваленко. – Чернігів: Чернігівська ОУНБ ім. В.Г. Короленка, 2004. – 116 с.
17. Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. IV: Науменко – Яновська / Упоряд., комент. В. Мазного; відп. ред. тому М. Коцюбинська. – Ніжин: Аспект-поліграф, 2003. – 400 с.
18. Науменко В.П. Александр Александрович Русов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины / В.П. Науменко; [упоряд.: Шевченко В. М. та ін.]. – Чернигов : [б. м.], 2010. – 79 с.
19. Рябінін-Склярєвський О.О. Херсонський гурток Русова. 1885-1889. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2003. – 72 с. – (Запорозька спадщина; Вип.15).
20. Державний архів Російської федерації (ДАРФ). – Ф. 579. – Оп. 1. – Спр. 1898.
21. Касьянов Г. Теорії націй та націоналізму: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
22. Єсельчик С. Творення святині: українофіли і Шевченкова могила в Каневі (1861-1900-ті роки) // Єсельчик С. Українофіли: Світ українських патріотів другої половини XIX століття. – К.: К.І.С, 2010. – С. 51-73.
23. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Коннертон Пол / Пер. з англ. С. Шліпченко. – К: Ніка-Центр, 2004. – 184 с.
24. Нора П. Проблематика мест памяти / Нора Пьер // Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. - СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999. – С. 17-50.
25. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания [Текст] / Бергер П., Лукман Т. / Перевод Е. Руткевич. - М.: Медиум, 1995. – 323 с.
26. Листування П. Я. Стебницького [Текст]: [зб. док.] / ДВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди»; [упорядкув., вступ. ст. і комент. І.О. Демуз]. - Корсунь-Шевченківський: Гаврищенко В. М., 2011. - 248 с.
27. Памяти Ол. Русова // Український науковий збірник / Видання УНТ у Києві. – М., 1916. – С. V-VI.
28. Смуток П. Памяти А. Русова // Украинская жизнь. – 1915. – Кн. 10. – С. 10-14.
29. Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901 - 1922 роки [Текст] / Упорядк.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. – К.: Темпора, 2007. – 628 с.
30. Русов А.А. Есть ли украинская жизнь? // Украинская жизнь. – 1915. – Кн. 8-9. – С. 53-54.
31. Смерть проф. А.А. Русова // Украинская жизнь. – 1915. – № 10. – С. 97.
32. Грушевський М.С. Зайві сумніви // Твори у 50-ти т. – Т. 3. – Львів, 2005. - С. 428-430.
33. Науменко В. Светлой памяти старого товарища и друга А.А. Русова // Киевская мысль. – 1915. – 15 окт.
34. Науменко В.П. Александр Александрович Русов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины [Текст] // Украинская жизнь. – 1916. – № 1. – С. 33–48; № 3. – С. 14–31.
35. Шраг І. Спомини про О.О. Русова / Опубл.: О.Я. Рахно // Сіверянський літопис. – 2004. - № 5-6. – С. 57-64.
36. І. Л. Шраг: документи і матеріали / Упорядники: В.М. Шевченко, Т. П. Демченко, В. І. Онищенко. – Чернігів, 1997 – 163 с.
37. Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади) / Упорядкування, вступна стаття: І. Гирич. – К.: Темпора, 2011. - 792 с.
38. Єфремов С. De mortuis [Памяти Ол. Русова, К. Паньківського і В. Лесевича] // Основа. – 1915. – Кн. 3 (жовтень). – С. 34-40.
39. Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Феміна, 1995. - 687с.
40. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 2. [Б. м.]: Українська Православна Церква в США, 1966. - 484 с.
41. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле: 1914–1920 роки / [примітки: К. Галушко, К. Лобанова]. – Темпора, 2007. – 272 с.

42. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). – Нью-Йорк: УВАН, 1955. – 504 с.
43. Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування. 1903-1928 роки. – К.: Темпора, 2010. – 384 с.
44. Барвінський О. Спомини з мого життя / Барвінський Олександр. – Ч. 1 - 2. – Нью-Йорк - К., «Смолооскип», 2004. – 528 с.
45. Гонюкова Л.В. Спогади Софії Русової // Український історичний журнал. – 1999. – № 5. – С. 133-138.
46. Петрункевич И.И. Из записок общественного деятеля: Воспоминания [Текст] [Архив русской революции: В 22 т. – Т. 21-22]. – М.: Терра, 1993. – 472 с., 424 с. – (Русский архив).

Иваницкая С. Г. Александр Русов в индивидуальных воспоминаниях и коллективной памяти представителей украинской либерально-народнической элиты начала XX века

Целью статьи является реконструкция образа А. А. Русова в индивидуальной и коллективной памяти представителей украинской либерально-народнической элиты начала XX в. на основании публицистических, мемуарных и эпистолярных источников. Автор рассматривает национальную либерально-народническую элиту как «воображаемую общность», которая для формирования коллективной идентичности нуждалась в «изобретение традиций», творила «места памяти», канонизировала «знаковые» фигуры украинского движения.

Ключевые слова: А.А. Русов, С.Ф. Русова, П.Я. Стебницький, И.Л Шраг, Ф.К. Вовк (Волков), В.П. Науменко, С.А. Ефремов, А.Г. Лотоцкий, Е.Х. Чикаленко, М.С. Грушевский, Д.И. Дорошенко, А.Г. Барвинский, И.И. Петрункевич, мемориальный сборник, идентичность, память, элита

Ivanitskaya S.G. Alexander Rusov in individual memories and collective memory of the Ukrainian liberal-populist elites of the early twentieth century

The purpose of the article is reconstruction of the image of Alexander Rusov in individual and collective memory of the Ukrainian liberal-populist elites of the early twentieth century, which based on the publicistic, memoirs and epistolary sources. Author examines national liberal-populist elite as «imagined community», which for to form a collective identity is need of the «invention of tradition», of the creation «places of memory» and the canonization «symbolic» leaders of the Ukrainian movement.

Keywords: A.A. Rusov, S.F. Rusova, P.Y. Stebnitskiy, I.L. Schrag, F.K. Vovk, V.P. Naumenko, S.A. Yefremov, A.G. Lototsky, E.H. Chykalenko, M.S. Hrushevsky, D.I. Doroshenko, O.G. Barvinsky, I.I. Petrunkevich, a memorial collection, identity, memory, elite

УДК 930.2

В. Б. Звагельський

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ПОХОДУ ОЛЬГОВИЧІВ НАВЕСНІ 1185 р. (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ)

Розглядаються дослідження географічних реалій походу сіверських полків у Половецький Степ навесні 1185 р. Ця кампанія Ольговичів, що оспівана у «Слові о полку Ігоревім» та детально описана у давньоруських літописах, понад два століття привертає увагу вчених, втім у ній ще залишається багато актуальних питань. Пропонується ширше залучати дані різних хронологічних періодів та суміжних наукових дисциплін, у першу чергу – археології та топоніміки.

Ключові слова: «Слово о полку Ігоревім», історіографія, історична географія, Каяла, Шеломянь, Південна Русь.

За час дослідження «Слова о полку Ігоревім» вченими зроблено надзвичайно багато. Зауважимо, що йдеться не лише про питання, безпосередньо пов'язані з геніальним твором, а про цілий напрям в історичних науках, літературознавстві, лінгвістиці. З'явилася нова специфічна галузь наукових досліджень, що об'єднує зусилля фахівців різних дисциплін – від істориків і філологів, географів та астрономів до біологів та метеорологів. Ця галузь дістала дещо умовну назву «Словознавство».

Утім ще залишається багато нез'ясованого і суперечливого, зокрема: локальні, суто лінгвістичні нюанси, тлумачення окремих лексем і конструкцій; переконливе роз'яснення малозрозумілих, «зіпсованих» фрагментів тексту; зрештою, розкриття його «темних місць». Крім наведених, актуальними також є важливі проблеми авторства, часу, місця і мети створення «Слова», мети самого походу, оспіваного в ньому.

Дуже далекими від розв'язання є і питання історико-географічного та військового характеру, насамперед, про кількість і склад військ, маршрут походу, місця битви та загибелі русичів, локалізацію деяких географічних об'єктів. З проблемою маршруту пов'язані також питання швидкості і хронології пересування, встановлення дат ключових подій, зрештою – внутрішнього, (перейславсько-сіверського) і зовнішнього (русько-половецького), кордонів.

Отже, містить «Слово» ще цілу низку загадок, що не дають заспокоїтися дослідницькій думці. Стрижнем досить розгалуженого і композиційно складного сюжету є похід сіверських полків під проводом новгород-сіверського князя Ігоря Святославича чернігівської династії Ольговичів. Встановлення місць розташування географічних реалій маршруту полку Ігорєва, і є однією з найбільш важливих проблем Словознавства.